

EESTI-VENE KIRJANDUSLIKU  
KOMMUNIKATSIOONI KURIOOSUM:  
HANS LEBERECHEITI JUTUSTUS  
“VALGUS KOORDIS” (1948–1949)\*

REIN VEIDEMANN

Vene kirjanduskultuuri mõju suurenemist eesti kirjandusele võib täheldada alates 19. sajandi lõpust. Üheks teguriks oli 1870-ndate keskpaigas alanud ning erineva aktiivsusega kuni 1918. aastani kestnud Balti kubermangude “venestus”. See imperiaalset rahvusdiskursust ja juba Liivi sõja aegadel alanud Loode-Venemaal elanud läänemeresoome hõimude kavakindla koloniseerimispoliitikaga seotud [Lotman, P.: 11] võimuteostust iseloomustav mõiste osutus praktikas siiski ambivalentseks. See tulenes vene rahvusliku diskursuse enda sisemisest, slavofiilide ja läänlaste teineteist tingivate ideoloogiate vastandlikkusest. Mihhail Lotman on osutanud slavofiilide ideestiku seotusele saksa filosoofiliste (Schelling, Hegel, teatud määral ka Herder) allikatega [Lotman, M.: 2]. Herderit ning eriti tolle õpilast ja sõpra Garlieb Merkelit on aga põhjust pidada ka eesti rahvusliku ideoloogia “ristiisadeks” [Undusk 1995, 1997]. Ühine allikas andis aga kummatigi erinevaid väljundeid. Balti-saksa regionaalse ja seisuseteadliku kultuurivälja [Lukas: 39–55] ning seda jõuliselt piirama asunud Aleksander III algatatud venestuspoliitika (mis viis saksakeelse haridussüsteemi lammutamiseni 1892. aastal) piiril kujunenud eesti rahvuslus võttis kultuurirahvusluse vormi. Eesti rahvusliku ideoloogia üks rajajaid Jakob Hurt oli veendunud, et eestlaste rahvuslikku ja läänelikku identisust saab kokku sobitada idapoolse vene riiklusega, sest rahvus oli tal kultuurivorm, mida riiklik kuuluvus suurt ei muuda [Karjahärm, Sirk: 275]. Vene rahvuslus seevastu, toitudes romantismi vaimus oma erilise rõhutamisest ja sellest tulenevast missioonist, osutus

---

\* Artikkel on kirjutatud sihtfinantseeritava teema TFLGR 0469 raames.

vaatamata püüule "võimu kuritegelikust praktikast pidevalt distantseeruda" [Lotman, M.: 4–5] ikkagi riigi ekspansionistliku (Venemaa "tsiviliseeriv missioon", Kolmas Rooma jts) ja imperialistliku poliitika atribuudiks [Longworth: 258–264]<sup>1</sup>.

19. sajandi venestamisel oli kaks aspekti. Administratiivne venestamine nn ühtlustamispoliitika sirmi all lähtus ambitsioonidest, mille ees Vene-Türgi (Krimmi) sõjas lüüa saanud Vene Impeerium 19. sajandi keskel seisis: kaotatud välispoliitiline autoriteet vajab tagasi võitmist [Zetterberg: 342]. Baltisaksa erikorda riivanud "halduslik venestamine lammutas küll keskaegset feodaal-aadellikku korda, kuid põlisrahvaste õigused oluliselt ei laienenud", kirjutab venestuse põhjalikumaid uurijaid Eestis Toomas Karjahärm [Karjahärm: 16]. Kultuuriline venestamine (vene koolibürokraatiale allutatud uued koolitüübid, milles 1887. aastal kehtestati kohustuslikuks õppekeeleks vene keel, 1890. aastal toimus üleminek vene keelele ka Tartu Ülikoolis, mida kroonis 1893. aastal Dorpati ümber nimetamine Jurjeviks ja ülikooli ristimine Jurjevi ülikooliks), mida täiendas venestamiskatse õigeusu kiriku kaudu, viis hoopis eestlaste rahvuskultuurilise aktiivsuse ja omaalgatuse püsimisele ja isegi laienemisele. Eestikeelsed ajalehed ja vabatahtlikud rahvuslikud seltsid tasakaalustasid vene keele pealesurumist rahvakoolis [Jansen: 290].

Teiselt poolt küpses 20. sajandi alguseks eesti vaimse eliidi uus põlvkond, kes oskas lugeda ja isegi valdas peale emakeele veel saksa ja vene keelt. Mitmed eesti kirjanikud alustasid oma loomingu saksa keeles (19. sajandi keskel Lydia Koidula, 19.–20. sajandi vahetusel Marie Under), aga oli ka neid 20. sajandi algusaastate eesti autoreid, kelle teoste hulgas leiame venekeelseid katsetusi (näiteks Oskar Luts kirjutas ühe oma kaunima teose "Kirjad Maariale" 1916. aastal kõigepealt vene keeles). Just 1920-ndatel aastatel kujunes Eestis uus kommunikatiivne, nn kolme kohaliku

---

<sup>1</sup> Muide, veel 20. sajandi lõpul on akadeemilistes Venemaa ajaloo käsitlustes nähtud venestamises paratamatust, mida vajati riigi moderniseerimiseks. Halduse unifitseerimine ei olnud mõeldud venelaste eelistamiseks. Ometi kulges see kõigi Venemaa etnoste vene rahvusesse integreerimise tähe all. Vt [Миронов].

keele (eesti, saksa, vene) paradigma. See mõjutas oluliselt ka tõlkekultuuri. Venelaste rolli eesti kultuuriloos käsitlenud Sergei Issakov viitab sellega seoses ühele eesti 20. sajandi säravaimale luuletajale ja Noor-Eesti liikumise ideoloogile Gustav Suitsule. Õppinud just venestuse ajal algkoolis ja gümnaasiumis ja tuntuks saanud kui venestuse kirglik vihkaja, olevat Suits ometi tunnistanud, et ainsaks positiivseks tulemuseks venestamisest oli tema jaoks olnud märksa avaram tutvumine vene kirjandusega [Исаков: 165]. Oluline on seejuures rõhutada, et vene kirjandusest tõlgiti eesti keelde peamiselt klassikuid (näiteks Karamzini, Puškini, Gogoli, Turgenevi, L.Tolstoi teoseid), samal ajal kui saksa kirjandusest tõlgiti teisejärgulisi ning peamiselt sentimentalismi esindavaid autoreid.

Eesti-vene kirjanduslikus dialoogis moodustab omaette peatüki Anton H. Tammsaare “Tõe ja õigus”. Rööbiti “Tõe ja õiguse” kirjutamisega tõlkis Tammsaare Dostojevski “Kuritööd ja karistust” (ilmus 1929), ta käsikirja jäänud ja alles 1969. aastal ilmunud esseest “Sissejuhatuses” (tõenäoliselt mõeldud Dostojevski loomingu tutvustamiseks eessõnana) [Tammsaare: 1221–1237] ilmneb Tammsaare sügav ja kaastundlik huvi vene geeniuse vastu. Tammsaare tšehhi keelde tõlkinud ja tema loomingut uurinud Vladimir Macura kirjutab, et kõik see, mida Tammsaarel oli öelda Dostojevski inimese-kujutamise, mõtteilma ja loomingulise meetodi kohta, iseloomustab ka Tammsaaret [Macura: 215]. Dostojevski — kelle loomingu ideoloogiliseks taustaks oli omakorda Immanuel Kanti antinoomiad — loomingu mõju Tammsaare “Tõe ja õiguse” võitlustele sedastab ka Elem Treier [Treier: 147]. Võimalik, et Tammsaare peateose metafüüsiline pealkirigi “Tõe ja õigus” on inspireeritud “Kuritööst ja karistusest”: vene keeles “pravda” tähendab nii tõe kui ka õigust, õigus omakorda erineb õiglusest, mis pigem seostub Kanti transtsendentsusega.

Dramaatiline pööre eesti-vene kultuuridialoogis leidis aset pärast Eesti Vabariigi okupeerimist Nõukogude Liidu poolt 17. juunil 1940, sellele järgnenud nõukoguliku riigipöörde lavastamist 21. juunil 1940 ja Eesti inkorporeerimist Nõukogude Liidu koosseisu 6. augustil 1940.

Eesti kultuurile tähendas see fundamentaalset katkestust. “Rahvavaenulikkuse” loosungi all algas varasema eesti kirjanduse füüsi-

line hävitamine. Ajavahemikus 1. september 1940 – 31. jaanuar 1941 hävitati Tartus 40 tuhat köidet, 1945. aastal 21 tuhat köidet. Suur osa 1918–1940. aastal ilmunud kirjandusest suleti erifondidesse [Lõhmus: 12–22]. See puudutas eriti 1944. aastal massiliselt läände põgenenud eesti kirjanike ja publitsistide varasemat loomingu. Ilmuvale ajakirjandusele ja kirjandusele kehtestati mitmekordne (eel-, järel-, parteiline ja kirjastuslik) tsensuur [Veidemann: 13–26]. Kõik see on andnud põhjust üldistada stalinismi perioodil (1940–1953) eesti kultuuris juhtunut kui kultuurigenotsiidi [Karjahärm, Luts]. Mõistagi ei jätnud totalitaarne režiim ning selle poliitilise ideoloogia poolt kirjandusele dikteeritud roll vähimatki võimalust rääkida kultuuride vahelisest dialoogist ehkki "nõukogude paljurahvuseline kultuur" oli selle ideoloogia levinumaid retoorilisi figuure. Alles 1950-ndate keskpaigast kuni Nõukogude Liidu kui riigi lagunemiseni 1991. aasta lõpus võib rääkida ametliku "nõukogude kultuuri" raames toimunud erinevate rahvaste kirjandus-, muusika-, kunsti- ja teatrikultuuride vahelisest suhtlusest. Riiklikult doteeritava kirjastustegevuse üheks — 21. sajandi veerult vaadatuna — paradoksaalseks tulemuseks oli see, et mitte kunagi varem ega ka hiljem pole eesti kirjandust tõlgitud nii palju ühte maailma suurkeelde, vene keelde, kui seda tehti 1950–1990.

Niisugune on kontekst, mis eelnes ja ümbritses eesti-vene kultuurisuhtluse kurioosumina võetavat Hans Leberechti (1910–1960) jutustust "Valgus Koordis" (1948).

Hans Leberecht sündis 1. detsembril 1910. aastal Peterburis, kuhu ta isa koos perega oli 1906. aastal töö otsinguil elama asunud. Sel ajal oli Peterburi eestlaste arvukuselt (18 tuhat eestlast) suuruselt teine linn Tallinna kõrval. 1860-ndatel aastatel kujunema hakanud Peterburi eesti diasporaa saavutas oma tipu 1917. aastal, kui siin elas umbes 60 tuhat eestlast [Pullat: 311]. Kõik suved veetis aga väike Hans Järvamaal Koordi külas vanaema Kati juures. Vanaema jutustamisanne ning idülliline külakeskkond äratasid noorukeses Leberechtis kirjutamistungi. 1928. aastal lõpetas Hans Leberecht keskkooli. Pärast seda töötas ta keevitajana tehases "Elektrosila". Aastatel 1935–1937 õppis ta M. Gorki poolt asutatud Kirjanduse Õhtuülikoolis (Gorki nimeline — alates 1936. aastast), kuid heideti ülikoolist välja pärast isa represseerimist stalinlike võimude

poolt. Sõja algul mobiliseeriti Leberecht Punaarmeele ning käis Eesti Laskurkorpuse võitlejana läbi kogu sõjatee Velikije Lukist Kuramaani. Sõja järel sai temast ajakirjanik. Ta töötas ajalehe "Sovetskaja Estonija" erikorrespondendina kuni 1951. aastani, mil temast sai kutseline kirjanik.

Oma kirjanikukarjääri alustas Leberecht tehase ajalehe juures 1930. aastal. Seejärel avaldati tema olukirjeldusi ajakirjas "Re-zets". Ta võttis osa ka kirjandusringi tööst. 1934. aastal märgati tema kirjutamisannet ka kõrgemal pool. Leberecht kutsuti osalema delegaadina esimesel nõukogude kirjanike kongressil 1934. Ta 1936. aastal ilmunud jutustus viletsuses elavast maalrist Barabano-vist "Igavene värv" (milleks on ootuspäraselt punanel!) pälvis üle-liidulisel novellivõistlusel teise preemia. Leberechti stiili on iseloomustatud kui kuivavõitu, skemaatilisusse kalduvat. Ta karakterid on enamasti üheplaanalised, mis iseloomustas 1930–40. aastate vene nõukogude olukirjelduslikku proosat.

1948. aastal, kui Eesti külas oli alanud sundkollektiviseerimine, mis kulmineerus massiküüditamistega 1949. aasta 27.–28. märtsil (esimene küüditamine leidis aset 14. juunil 1941 — ühtekokku küüditati Eestist Siberisse ligikaudu 40 tuhat inimest, sh tuhandeid alaealisi lapsi ja vanureid, kellest suur osa hukkus), kirjutas Hans Leberecht pikema jutustuse (tinglikult võib seda isegi romaaniks pidada) "Valgus Koordis". Teos avaldati ajakirjas "Zvezda". Samal aastal esitas ta jutustuse käsikirja — mõistagi vene keeles, mis oli Leberechti kirjanduslikuks keeleks, kuigi ta rääkis vabalt ka eesti keelt — romaanivõistlusele, mille korraldajaks oli kirjastus "Ilukir-jandus ja Kunst". Žürii, mida juhatas 1930-ndatel aastatel luuletaja tuntuks saanud ja nõukogude kirjandusellu aktiivselt lülitunud Paul Viiding, pidas Leberechti teost kirjanduslikus mõttes nõrgaks ja jättis ta kõrvale.

1949. aasta kevadel, kui toonane Eestimaa Kommunistliku (Bolševike) Partei juht Nikolai Karotamm käis Stalini juures raporteerimas kollektiviseerimise edusammudest Eestis, olevat Stalin küsinud, kas Karotamm on juba lugenud Hans Leberechti jutustust "Valgus Koordis". Karotamm oli sunnitud tunnistama, et ta pole seda veel teinud, mispeale Stalin olevat etteheitvalt sõna-nud: "Hea raamat. Tuleb lugeda" [Palli, Lepassalu]. Naastes Mosk-

vast käskis Karotamm laiali saata romaanivõistluse žürii ja moodustada uus, kes langetaski "õiglase otsuse": romaanivõistluse võitjaks kuulutati Hans Leberecht. Pärast seda tõlkis Moskvast saabunud käsu korras Leberechti teose nädala jooksul eesti keelde kirjanduskriitik, hiljem Jaroslav Hašeki "Vahva sõdur Švejki" tõlkimisega eesti kirjanduslukku läinud Lembit Remmelgas. Raamatuna ilmus "Valgus Koordis" 1949. aasta kevadel ja otsekui näkkusülitamisenäiteid tuhandetele Eestist deporteeritutele anti sama aasta sügisel teosele kui "silmapaistvale näitele nõukogude ideoloogia ja sotsialistliku realismi sünteesist" Stalini preemia.

Topeltiroonia seisneb selles, et kirjutatud vene keeles ja tõlgitud eesti keelde, osutus jutustus "Valgus Koordis" tänu vene keelest 23 keelde tõlgituna eesti kirjanduse visiitkaardiks teistes kirjanduskultuurides. Ja seda kuni 1960-ndate keskpaigani, mil Juhan Smuuli "Jäine raamat" (1958, raamatuna 1959) ületas tõlgete poolest Leberechti teose. Alles 1970-ndate lõpus, mil Jaan Krossi "Keisri hullu" (1975) hakati tõlkima algupärandist, võib kõnelda eesti kirjanduse tegelikust esindatusest maailmakirjanduses. Aga näiteks eesti kirjanduskultuuri seisukohast niisuguses eksootilises kultuuris, nagu seda on vietnami kultuur, esindab Hans Leberecht "Valgus Koordis" tõlkega tänini eesti proosat.

Siinkohal tuleb teha eesti-vene kultuurisuhtlust silmas pidades üks oluline mööndus. Praktiliselt kuni 1990. aastateni oli vene keel esimene keel, millesse massiivselt tõlgiti eesti kirjandust. Vene keel oli sillaks teistesse kirjanduskultuuridesse, omamoodi *lingua franca*'ks, sest eestihuvilised tõlkijad ja kirjastused said vene keele kaudu esmakontakti eesti kirjandusega ning võisid seejärel alustada eesti kirjanduse vahendamist sihtkeelde juba eesti keeles ilmunud teosest (originaalist) lähtudes. Aga ka vene enda kirjanduskultuuris omandas eesti kirjandus tänu tõlgetele esindusliku positsiooni. Näiteks juba nimetatud Juhan Smuuli "Jäist raamatut" trükiti vene keeles miljon eksemplari, mis tõenäoliselt tähendab seda, et Venemaa ka kõige väiksemas raamatukogus on eesti kirjandus esindatud.

Kuigi "Valgus Koordis" jutustusel polnud ideoloogilises plaanis mingeid seoseid tegelikkuse endaga, siiski oli sellel teatav menu lugejate hulgas. Üheks põhjuseks oli kahtlemata eesti keeles loetava kirjanduse üldine nappus. Eesti lugejale ei selgitatud, et Lebe-

rehti teose näol on tegemist tõlkekirjandusega. Teine põhjus oli aga selles, et 1951. aastal vändati jutustuse põhjal samanimeline film, mis järgis ameerika filmide arhetüüpset mustrit: inimesed loovad elu keset soid nagu kauboid preeriates ja hea võidab kurja. Peategelast mängis filmis toona Eestis ja kogu Nõukogude Liidus tuntud laulja Georg Ots, populaarseks osutus ka filmile kirjutatud muusika ning laulud. 1955. aastal lavastati “Valgus Koordis” põhjal isegi ooper.

Eesti kirjandusloos käsitletakse Leberechti jutustust kui “stalinistlikku uusmüüti” [Annus jt.: 384]. Kuid selle romaani struktuuri juured asuvad märksa sügavamal, kui toonane sotsialistliku realismi doktriin ette nägi. Nad asuvad manihheismis, usus valguse ja pimeduse igavesse võitlusse (see avaldub juba jutustuse pealkirjas “Valgus Koordis” ja lõpustseenis, kus lapse naeratus sulab horisondil süttiva valgusega üheks sümboliks). Tegemist on maagilise diskursusega, mis iseloomustab totalitaarseid ideoloogiaid tänase päevani ja domineeris ka nõukogude kirjanduskäsitluses 1940.–1950. aastatel (vt ka [Undusk 1998]).

Tahaksin sellega seoses rõhutada “Valgus Koordis” jutustuse sisemist paradoksaalsust. Kõigepealt, vaatamata stalinistlikule ideoloogiale, mida teos oli määratud esindama, parandab Lembit Remmelga tõlge originaali. Leberecht tundis tänu lapsepõlvele eesti küla olusid ning kirjeldab miljööd veenva täpsusega. Teksti semiootiline analüüs aitab avastada jutustuses esinevate erinevate esteetiliste süsteemide jälgi. Siit võib leida iseloomulikku nii klassitsismile (muide, sotsialistliku realismi sugulusele klassitsismiga on peetud olemuslikuks sotsialistliku realismi kaanonis, vt [Гюнтер: 11–12]), valgustusele kui ka romantismile.

Huvitav on jälgida kahe peategelase, positiivse kangelase Paul Runge ja negatiivse kangelase, kulakute esindaja Mart Kurvesti vastandamist. Tegelikult esindavad mõlemad eesti talupoja arhetüüpi. Nad on kasvult jässakad, jõulise kehaehituse, terava taibuga monumentaalsed tegelased, keda eesti lugeja oli varem kohanud Eduard Vilde “Mahtra sõda” või Anton H. Tammsaare “Tõde ja õigust” lugedes. Kolmandiku jutustusest hõlmab Paul Runge tung saada talu peremeheks — aga see on olnud eesti talupojaepika peajoon 19. sajandi lõpust alates.

Nõnda siis, kuigi "Valgus Koordis" kujutab endast ühelt poolt kirjanduse kui propagandistliku teksti näidet, avaneb teiselt poolt seesuguste tekstide näol võimalus jälgida erinevate diskursuste (vene ja eesti kultuuri, kirjaniku kujunemiskeskonna, teose ilmumisaaja ning selle retseptiooni tingimuste) mõju teksti kujunemisele ja toimele, aga ka originaali ja tõlke, "oma" ja "võõra" suhestumist. Kuigi on tegemist kirjandusloolise kurioosumiga, toimib "Valgus Koordis" samal ajal kui õppematerjal, kui mudel kirjanduse piiride uurimiseks.

#### KIRJANDUS

- Annus jt.: *Annus, E., Epner, L., Järv, A., Olesk, S., Sïivalep, E., Velsker, M.* Eesti kirjanduslugu. Tallinn, 2000.
- Jansen: *Jansen, E.* Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Tartu, 2004.
- Karjahärm: *Karjahärm, T.* Venestamine Eestis 1880–1917. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1997
- Karjahärm; Luts: *Karjahärm, T., Luts, H.-M.* Kultuurigenotsiid Eestis. Kunstnikud ja muusikud 1940–1953. Tallinn, 2005.
- Karjahärm; Sirk: *Karjahärm, T., Sirk, V.* Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn, 1997.
- Longworth: *Longworth P.* Vene impeeriumid. Nende tõus ja langus eelajaloost Putinini. Tallinn, 2007.
- Lotman, M.: *Lotman, M.* Võõrvõim: märkusi vene rahvusliku diskursuse kohta // *Tuna*. 2010. Nr 3. Lk 2–8.
- Lotman, P.: *Lotman, P.* Ingerimaa vene õigeusklike identiteet 17. sajandi esimesel poolel luterlikust vaatepunktist // *Tuna*. 2010. Nr 3. Lk 9–19.
- Lukas: *Lukas, L.* Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918. Collegium litterarum 20. Tartu; Tallinn, 2006.
- Lõhmus: *Lõhmus, A.* Võim ja vari. Tartu, 2002.
- Macura: *Macura, V.* Anton Hansen Tammsaare ehk Teekond epopöa juurde // Tammsaare maailmakirjanikuna. Kolm välismaa Tammsaare-uurijat / Koost. Elem Treier. Tallinn, 2001. Lk 198–210.
- Palli, Lepassalu: *Palli, I., Lepassalu, V.* Koordi viiskümmend valgusaastat // *Luup*. 1998. Nr 13 (70), 29. juuni.
- Pullat: *Pullat, R.* Lootuste linn Peterburi ja eesti haritlaskonna kujunemine kuni 1917. Tallinn, 2004.
- Tammsaare: *Tammsaare, A. H.* Sissejuhatusesks. *Looming*. 1969. Nr 8. Lk 1221–1237.



- Treier: *Treier, E.* Tammsaare ja tema "Tõde ja õigus". Tallinn, 2000.
- Undusk 1995: *Undusk, J.* Hamanni ja Herderi vaim eesti kirjanduse edendajana: Sünekdohhi printsiip // Keel ja Kirjandus. 1995. Nr 9–11. Lk 577–587, 669–679, 746–756.
- Undusk 1997: *Undusk, J.* Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu: Merkel – Jakobson – Hurt // Keel ja Kirjandus. 1997. Nr 11, 12. Lk 721–734, 797–811.
- Undusk 1998: *Undusk, J.* Maagiline müstiline keel. Tallinn, 1998.
- Veidemann: *Veidemann, R.* Tsensuur kui kontekst // Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. Ettekandeid ja artikleid 1999 / Koost. M. Laak, S. Olesk. Tartu, 2000. Lk 13–26.
- Zetterberg: *Zetterberg, S.* Eesti ajalugu. Tallinn, 2009.
- Гюнтер: *Гюнтер Х.* Тоталитарное государство как синтез искусств // Соцреалистический канон. СПб., 2000.
- Исаков: *Исаков С. Г.* Путь длиной в тысячу лет: Русские в Эстонии. История культуры. Таллинн, 2008. Ч. 1.
- Миронов: *Миронов Б.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. СПб., 1999. Т. 1. С. 40–44.